

### ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Для висвітлення цієї проблеми розглянемо такі питання:

1. *Значення джерельної бази для дослідника історії політичних і правових вчень.*
2. *Наукова інтерпретація джерел (політико-правового вчення) з історії політичних і правових вчень.*

Ці два питання тісно взаємозалежні, тому що від наявності джерельної бази (сукупності джерел) багато в чому залежить ступінь знань про розвиток політичної і правової думки окремої держави. Джерельна база - основа для пізнання рівня розвитку політико-правової ідеології суспільства того або іншого історичного періоду. Ретельне зберігання і вивчення її - шлях до пізнання спадщини попередніх поколінь, їх пошуків, надбань, помилок, запобігання їх повторювання. Так, німецький учений-юрист, професор Берлінського університету Фрідріх Карл Савін'ї (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) відправлявся в молоді роки, ще не будучи професором, у весільну подорож в Рим, щоб ознайомитися з джерелами римського права, і «врятував від мишей», як писав він сам, ряд документів, що були використані для обґрунтування пандектної системи Німецького цивільного Укладення. Він добре розумів, що значить достовірне джерело для вченого.

Якщо звернутися до словника, можна прочитати, що джерело - це те, що дає початок чомусь. У науці це писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується дослідження. Джерелознавство - галузь історичної науки, яка розробляє теорію і методику вивчення і використання історичних джерел (в основному письмених). Сьогодні джерельна база історії політичних і правових вчень значна - це твори класиків політичної і правової думки: Аристотеля, Платона, Фоми Аквінського, Н. Макіавеллі, Гуго Гроція, Б.Спінози, І. Канта, Г-В-Ф. Гегеля, М. Драгоманова, М. Грушевського, В.Винниченка, В. Липинського, М. Бердяєва, А. Сахарова та ін.

Працями мислителів (а їх видано чимало в Україні і за кордоном) джерельна база історії політичних і правових вчень не вичерпується. До неї варто віднести програми політичних товариств, партій, спрямувань.

Не можна забувати про такі джерела історії політичних і правових вчень, як наукова продукція вчених-правознавців, які були прихильниками різноманітних правових шкіл і теорій і створювали методологічну основу для правотворчості (Г. Гуго, Г. Єллінек, Р.Леринг, Г.Кельзен, Р.Паунд, Л.Петражицький, Г.Пухта, згаданий вже К.-Ф. Савін'ї, П.Сорокін, О. Холмс, С. Ерліх та ін.).

Не варто виключати з джерел історії політичних і правових вчень минулі й теперішні проекти конституцій, законів - реалізованих і нереалізованих: вони є як джерелами історії держави і права, так і джерелами історії політичних і правових вчень, тому що правотворчість (у тому числі законотворчість) завжди припускає суб'єктивний момент. Об'єктивне юридичне право містить норми, установлені незалежно від індивідуального інтересу (волі) і свідомості суб'єкта, крім «автора» цих норм. А «автор» - законодавець складається із суб'єктів, представлених у законодавчому органі, які мають різноманітну політико-правову орієнтацію, що впливає на характер і зміст норм.

Певне значення мають автобіографічні матеріали (щоденники, мемуари, листування). Правда, треба зважати на суб'єктивний характер цих джерел навіть при ширшому запевненні їх авторів в об'єктивності підходу. Тут доречно згадати «Сповідь» М. Бакуніна, яка є цінним джерелом не лише для відтворення поетапності формування його анархістських поглядів, а й допомагає в'яснити картину політичної боротьби в країнах Європи, охоплених полум'ям революції в XIX ст. Серед мислителів і державних та політичних діячів України чимале джерелознавче значення мають автобіографічні матеріали М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, П. Скоропадського.

До джерел історика політичних і правових вчень слід віднести спогади сучасників мислителів, якими доповнюється картина діяльності об'єкта дослідження, виявляється детермінованість своєрідності його поглядів на державу і право. Іноді вони набувають принципового значення, допомагаючи відтворити той чи інший історичний факт або спрямованість суджень мислителя з того чи іншого питання. У нагоді досліднику політико-правової думки України стають спогади про В. Липинського, П. Скоропадського. Так, відносно останнього немало важливих додаткових свідчень можна почерпнути із спогадів П. Чикаленка. А дати всебічний аналіз політичних і правових поглядів Лесі Українки значно допомагають спогади про неї її друзів і соратників по творчості і політичній діяльності.

До окремих джерел, які здатні допомогти досліднику, можна віднести і кінофотодокументи. У всякому разі важливо мати перед собою (або в пам'яті) образ мислителя, творчість якого стала об'єктом дослідження у політико-правовому аспекті.

Джерельну базу історії політичних і правових вчень складно вмістити в звичайному каталозі. І хоч вона стала більш доступною дослідникові завдяки виданню її значної частини (скажімо, зараз не треба шукати «Щоденник» О. Кістяківського в архіві, а можна прочитати у прекрасному виданні), потрібна її класифікація і комп'ютерна систематизація.

Для дослідника джерела - інформаційна основа. Повнота інформаційного насичення вченого (насамперед повнота вивченої і використаної дже-

рельної бази) - умова всебічного і більш достовірного освітлення стану політико-правового мислення різноманітних суспільств і держав конкретних історичних періодів. Спираючись на цю інформаційну основу, історик-правознавець може робити узагальнення про стан розвитку правознавства, правової культури суспільства, рівні правосвідомості, протиборство політико-правових ідеологій, ступінь їхнього сприйняття суспільством, соціальними групами, а також створювати картину характеру спадкоємності політичних і правових ідей та теорій у хронологічному (по вертикалі) і в просторовому (по горизонталі) вимірі. Саме так написані підручники з історії політичних і правових вчень, котрих зараз чимало, особливо в Росії [1].

Добір джерелознавчого матеріалу для наукового дослідження визначається не лише характером дослідження, особливістю тих завдань, яке воно переслідує, а й науково-світоглядною системою історика політичних і правових вчень. Кожна нова епоха дає нове тлумачення політико-правового доробку мислителів, оскільки політична ідеологія і правосвідомість змінюються під впливом різних матеріальних (економічних, соціальних, політичних) і духовних факторів розвитку суспільства, в якому «творять» історики-правознавці. Ці та інші фактори об'єктивно вимагають від дослідників іншого методологічного підходу до «прочитання» праць мислителів. Цього потребує і нового рівня правового знання кожного наступного покоління.

Звернення сучасного дослідника історії політичних і правових вчень до джерел обумовлена необхідністю нового «прочитання» творів минулого в галузі держави і права. При інтерпретації політико-правових поглядів мислителів під новим кутом зору він повинен уникати промарксистської zaangażованості та іншої політико-партійної упередженості. Відсутність партійної упередженості не виключає наявності у інтерпретатора певної політичної ідеології (ідеологічний і політичний плюралізм закріплений на конституційному рівні). Проте, вона не повинна домінувати перед об'єктивністю аналізу. Тим більш, нові методи і принципи дослідження вимагають виключити спрощеність тлумачення або перекручення положень джерел.

Скажімо, політичні і правові погляди В.І. Леніна зараз одержують нову (у порівнянні з радянським періодом) інтерпретацію принаймні через дві обставини: 1) у зв'язку зі зміною ідеологічної орієнтації - перехід від марксистсько-матеріалістичного монізму до ідеологічного і політичного плюралізму; 2) у зв'язку з розширенням джерельної бази - доступністю інформації про його праці, раніше виключені із списку тих, що підлягали опублікуванню в Повному зібранні творів.

Сучасний дослідник історії політичних і правових вчень має справу з величезною традицією їхніх інтерпретацій, деякі з яких давно стали класичними, а то й просто хрестоматійними зразками. Критично аналізуючи від-

повідні інтерпретаційні концепції, історик «політвчень» вступає в ідейно-теоретичну полеміку і з їхніми авторами. Коло джерел історика політичних і правових вчень у такий спосіб розширюється за рахунок праць попередніх дослідників предмета його вивчення. Таким шляхом відбувається актуалізація змісту політичних і правових вчень минулого, оновлення, відтворення, логічна реконструкція

Чи цим вичерпується джерельна база історика політичних і правових вчень як суб'єкта дослідження? Ні.

Зрозуміло, об'єктом історика політичних і правових вчень є політичні і правові ідеї, теорії, концепції, що містяться в працях, програмах та інших письмових документах, тобто в джерелах. Об'єкт, у свою чергу, має свого суб'єкта і власний об'єкт вивчення. Скажімо, творчість Н. Макіавеллі - об'єкт сучасного дослідження. А об'єктом пізнання Н. Макіавеллі стала історико-політична реальність (функціонування адміністрації, суду, характер законодавства тощо) у той період, у який він творив. Перед тим, як написати свою працю «Князь (Государ)» після установлення диктатури Лоренцо Медичи він вивчив особливості правління в рідній Флоренції за певний час її історії після падіння Флорентійської республіки, у Раді якої він служив секретарем.

У полі зору історика політичних і правових вчень повинна бути конкретна історична державно-правова реальність, у котру жив мислитель: форма держави, діяльність державних установ, правових інститутів, характер політичного режиму тощо. Без принципу історизму як загальної методологічної вимоги, що пред'являється до політико-правового знання, не може відбутися пізнання конкретного вчення, теорії. У такому пізнанні діє принцип єдності історичного і логічного, завдяки якому йде установлення як закономірностей виникнення і розвитку об'єкта дослідження - політико-правового вчення, так й закономірностей результатів його історичного руху на певному етапі. Щоб зрозуміти і правильно пояснити політико-правове вчення, історик-фахівець в цій галузі мусить знати і враховувати ті свідчення про конкретну історичну реальність його створення, що вивчаються історією держави і права й містяться в її джерелах.

Чи можна сказати, що джерельна база історика політичних і правових вчень ширше, ніж історика держави і права. Мабуть, і той і інший використовує ту саму джерельну базу, але з різним пріоритетом певної групи джерел, що залежить від предмета і методів вивчення кожної науки. Те, що для історика політичних і правових вчень є історичним фоном, вихідним історичним матеріалом для розуміння особливостей ідеології конкретного періоду або вчення певного мислителя (допоміжне джерело), для історика держави і права є основним, а все інше - допоміжним. Так, розкриваючи державно-правові погляди Ж.Ж. Руссо, його теорію народного суверенітету, дослідник повинен чітко уявити Францію XVIII ст. напередодні буржуа-

зної революції (форму державного правління, державний режим, характер законодавства та ін.) з тим, щоб пояснити причини звернення мислителя саме до цих проблем і обумовленість їх подання саме в такому варіанті.

Об'єктом вивчення історика держави та права є державно-правові форми життя конкретних країн, тобто діюча державно-правова система. Історик політичних і правових вчень має в центрі уваги політичну та правову ідею, вчення, концепцію, теорію, доктрину, що виникла на основі аналізу цієї конкретної дійсності. У історика держави та права передує історичний метод дослідження, який поєднується з логіко-теоретичним. А у історика політичних і правових вчень метод поєднання логічного і історичного виражений яскравіше, ніж у теоретика держави та права, у якого передує формально-логічний метод, який поєднується з історичним.

Оскільки мова йде про джерельну базу історії політичних і правових вчень, то тут доречно відзначити особливість, що накладає відбиток на міру використання тих або інших джерел, визначає субординацію в їх значенні для дослідника. Її можна прослідкувати шляхом аналізу структури політичного і правового вчення (знання).

Як відомо, політико-правове вчення має умовну структуру: конкретно-історична частина і загальнотеоретична частина. *Конкретно-історична частина* - це конкретно-історичні погляди на сучасні мислителю конкретні право, держава, політику, у яких мислитель концентровано відбиває інтереси свого соціального кола, класу. *Загальнотеоретична частина* - це загальнометодологічні моменти вчення, теоретичні обґрунтування конкретно-історичних поглядів, їхнє теоретичне оформлення у вигляді концепцій із закладеними в них принципами, із використанням теоретичних понять, що є головними і визначальними для мислителя або уперше вводяться в науковий обіг. Наприклад, Ж. Боден розробив ознаки державного суверенітету в процесі обґрунтування абсолютної монархії у Франції: крім ознак, характерних для абсолютизму (король помер - хай живе король та інших), він назвав такі, як верховенство влади усередині країни і незалежність зовні.

Між вказаними частинами вчення (конкретно-історична і загальнотеоретична) існує діалектична єдність і взаємозв'язок. Проте не виключається їхня відносна самостійність.

Теоретичні категорії, ідеї, формули нібито «звільняються» від свого конкретно-історичного контексту і входять у методологічний, теоретичний арсенал людського пізнання, що розвивається. У прикладі з Ж. Боденом - ознаки абсолютної монархії залишилися з тим історичним періодом (конкретно-історична частина вчення), а теоретична частина - перейшла з покоління в покоління і використовується в наші дні.

Інший приклад: розподіл права на приватне і приватне, що виникло в Стародавньому Римі і увійшло в теорію права романо-германської сім'ї

правових систем; або поняття - віндікація, компенсація, реституція і т.п., що перейшли в сучасне цивільне право. Це - показник і певної спадкоємності політико-правового знання по вертикалі (діахронної спадкоємності) - сприйняття (збереження, перенесення, використання, засвоєння) ідей, теорій, що забезпечує історичний зв'язок елементів розвитку держав з подібними правовими системами завдяки впливу цих ідей, теорій на законодавчість.

З метою пізнання конкретно-історичної частини вчення певне значення набуває не тільки пріоритетне джерело - праці мислителя, але і джерела, що дозволяють вивчити державний устрій і правові інститути того історичного періоду, у який він жив. Що стосується загальнотеоретичної частини, то її пізнання потребує від дослідника ще й вивчення попередніх ідей, у річці яких працював мислитель, і його послідовників. Тобто джерельна база для дослідника не обмежується працями одного мислителя, (навіть у тому випадку, якщо його концепції, ідеї є об'єктом вивчення), а виходить за його межі. Рамки джерел можуть бути необмежені: усе залежить від сумлінності дослідника, від його інтерпретаторських можливостей.

Інтерпретація правової теорії, політико-правового вчення, що міститься в джерелах, - це інтелектуальна діяльність ученого по встановленню їхнього точного смислу. Вона являє собою сукупність значень (сми́слів), що надаються її елементам: виразам, формулам, окремим символам. Кожне таке значення є інтерпретація певного виразу, формули, символу. Сми́сл - це відповідь, яку має політико-правове вчення на проблеми, що хвилюють суб'єктів інтерпретації.

Керівним початком інтерпретації джерела-твору мислителя, у якому міститься правове вчення або теорія, є ціль. Ціль може бути використана як критерій для розкриття змісту політико-правового вчення. Ціль передуює правовій теорії або вченню і є стимулом правової науки. Ціль не може не залежати від конкретно-історичних умов, обставин, «продуктом» яких є інтерпретатор-суб'єкт тлумачення, а також від того соціального середовища, чий інтерес воно зачіпає. Напр., після жовтневого перевороту 1917 року політико-правове вчення трактувалось із класових позицій пролетаріату, який офіційно представляла керуюча партія. Сьогодні інтерпретація політико-правового вчення є іншою з ідеологічних позицій, ніж була в СРСР. Вона відрізняється і рівнем розвинутої правового наукового знання.

Проте, як і раніш, так і в наші дні, при створенні власних політико-правових теорій, концепцій, ідей, у тексті яких, як правило, містяться інтерпретації вчень попередників і сучасників, учені (мислителі) відчувають вплив політичних режимів своїх країн, правової культури суспільства. Напр., нині вчені України дають нове тлумачення марксистсько-ленінської теорії прав людини, відштовхуючись від внутрішньо- і зовнішньополітичних умов розвитку - відкритості суспільства, плюралізму, конституційного

визнання верховенства права, гуманістичної правової культури суспільства, нових досягнень правової науки та ін. Підкреслюється, що виходячи з соціально-економічної, класової детермінації права, а не з його раціональної самоцінності, марксистсько-ленінська теорія підкоряє права людини державній доцільності, трактує їх як даровані державою. Сучасний вітчизняний підхід полягає в тому, що права дані людині від народження, а держава, після законодавчого формулювання, передбачає їх захист і забезпечення. Таким чином, конкретно-історичні умови і рівень розвинутої правового наукового знання та його методології впливають на суб'єкта тлумачення політико-правового вчення, нерідко визначають його зміст.

Самий зміст політико-правового вчення, що міститься в джерелах, які тлумачаться, існує реально. Він не визначається інтерпретатором, тому що викладене в змісті вчення при його створенні і є саме таким, яким визначив його мислитель (вчений). Тому завдання тлумачення складається не у визначенні змісту політико-правового вчення, а в розкритті цього змісту, його роз'ясненні. Суб'єктивізм при тлумаченні не виключається, особливо коли політико-правове вчення тлумачиться різними інтерпретаторами, що призводить до розходжень у з'ясуванні його змісту. Такі розходження у тлумаченні нерідко є наслідком політичного плюралізму, іноді - показником різноманітної джерельної бази, що є в розпорядженні мислителя (вченого). Воно може бути переборене авторитетом вченого-інтерпретатора, рівнем його наукового знання, повнотою вивченої і використаної джерельної бази як умови наближення до змісту політико-правового вчення. При усіх випадках важливо, щоб розкриття змісту політичної і правової теорії не мало кон'юнктурного і прагматичного характеру, відповідало критеріям науково-об'єктивного аналізу.

Зміна ідеологічних акцентів, когнитивних установок не може скасувати дійсне знання про вчення, теорію. Напр., нормативістська теорія Ганса Кельзена в СРСР мала в цілому негативну оцінку (включаючи перекручення змісту). Одним із чинників, що вплинули на її негативну оцінку в радянські часи, послужило те, що він написав книгу «Комуністична теорія права», у якій засудив пануючу тоді марксистсько-ленінську теорію права. І тільки в наші дні його творчості в галузі права відведене належне місце, оскільки розкрито (об'єктивно і неупереджено) справжній зміст його теорії.

Варіанти тлумачення політико-правового вчення минулого сучасниками фізично не можуть бути відхилені їхніми авторами у випадку помилкової інтерпретації. Так, явно упереджено в радянський час інтерпретувалися політико-правові погляди М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка. Правда, окремі раціональні моменти можуть мати місце і в помилковій (у цілому) інтерпретації, оскільки в ній відбиваються, хоча й неправильно, ті чи інші справжні грані об'єкта пізнання. Іноді вони правдиво висвітлюються через значний час. Істина не обов'язково входить у наступну ін-

терпретаційну теорію. Напр., інтерпретація В.І. Леніним марксистської теорії містила негативну критику буржуазної теорії і практики й ігнорувала утримання будь-яких її позитивних моментів. Проте спадкоємна кумуляція історико-правових знань залишається законом розвитку науки історії політичних і правових вчень. Адаже основу інтересу до теоретико-правової спадщини минулого саме і складає можливість її нових інтерпретацій, нових «прочитань» старих джерел.

Не слід ототожнювати інтерпретацію тексту права і тексту правової теорії (концепції), хоч останні об'єднує те, що вони фіксуються в писаних документах. Текст права фіксується в загальнообов'язковому для виконання писаному акті-документі, який має державно-владну нормативність. Текст правової теорії (концепції) не має формальної обов'язковості, не виконує регулятивної функції, в кращому разі має характер рекомендацій, побажань. Тлумачення юридичної норми є неодмінною умовою її здійснення – йде офіційна, легальна уніфікація на рівні держави, регіону, чого не можна сказати про інтерпретацію політико-правової теорії (вчення).

Якщо якась правова теорія і набуває ідеологічного, гносеологічного нормативного авторитету (наприклад, теологічна доктрина в католицькій філософії права; марксистська доктрина в радянській юридичній науці), то вона все рівно залишається творінням індивідуального розуму (в даних прикладах – Фоми Аквінського і Карла Макса). Навіть коли інтерпретації підлягає цілий напрямок (школа, течія) історії політичних і правових вчень, тлумачаться погляди індивідуальних мислителів, які відбираються за ознакою їх міжіндивідуального значення в межах даного напрямку (школи, течії).

Інтерпретація джерел історії політичних і правових вчень - це процес, що складається з ряду стадій:

1) стадія опису, вивчення фактів, що завершується створенням емпіричної бази дослідження;

2) стадія реконструкції - стадія власне інтерпретації, серцевина інтерпретаційної діяльності, що полягає у виявленні у внутрішніх зв'язках інтерпретаційної теорії її центральної, наскрізної ідеї, позначити в ній якості системності;

3) стадія пояснення - це стадія, на відміну від попередніх (які покликані пояснити, що собою являє інтерпретаційне вчення), має призначення відповіді на запитання, чому ця теорія пояснена саме так, а не інакше [2, с.139-155].

Науково-інтерпретаційний процес сходження від абстрактного до конкретного завершує оцінка політико-правового вчення. Результат попереднього пізнання стає початком нових творчих пошуків. Цей процес без джерельної бази не може відбутися.

Отже, джерельна база наукових досліджень з історії політичних та правових вчень має вирішальне значення для їх інтерпретації, з'ясування відмінностей між ступенями розвинутої правового наукового знання, а



також для назрілої класифікації правових систем наукових знань і визначення критеріїв їх об'єднання.

Як вже вказувалося, за останні роки зроблено немало вченими України для ознайомлення науковців з вітчизняною правовою спадщиною. Проте ще недостатньо систематизована і опублікована маса джерел з історії вітчизняного політичного і правового знання. Ще й досі немає хрестоматії з історії політичних та правових вчень, не говорячи про класифікацію і комп'ютерну систематизацію джерел. Потрібне видання академічного курсу з історії політичних і правових вчень в кількох томах. Вища школа потребує нового підручника з історії політичних і правових вчень. У зв'язку з цим вважаю актуальним і доцільним оголошення конкурсу Міністерством освіти на кращий підручник з історії вчень про державу і право. І чим більше науковців візьме участь у цьому конкурсі, тим досконалішим буде викладання цього курсу у вищій юридичній школі. А це, в свою чергу, сприятиме зростанню інтересу молодого покоління до найцінніших інтелектуальних надбань людства, потягу до ознайомлення з джерелами політико-правового знання, збагаченню ним.

#### Список літератури:

1. История политических и правовых учений. Домарксистский период. М., 1991; История политических и правовых учений / Под ред. проф. В.С. Нерсесянца. М., 1995; Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России. XI-XX вв. М., 1995; История политических и правовых / Под ред. проф. О.Э.Лейста. М., 1997; Шульженко Ф.П., Наум М.Ю. Історія вчень про державу і право. К., 1997; Андрусак Тарас. Історія політичних та правових вчень. Ч. I і II. Львів, 1997; Історія розвитку політичної думки. К., 1996. 2. Луковская Д.И. Полигические и правовые учения: историко-теоретический аспект. 1985.

*Надійшла до редколегії 01.06.99*

*Н.А. Бусова, канд. філос. наук*

#### ТИПОЛОГІЯ ФОРМ ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ ЗА МАКСОМ ВЕБЕРОМ

Видатний німецький учений Макс Вебер (1864 –1920) першим почав усебічне соціологічне дослідження права, і вважається, поряд із Е.Дюркгеймом, одним із фундаторів соціології права. Його твори зберігають свою актуальність і донині, про це свідчить те, що сучасні автори робіт на популярну на Заході тему «право і модернізація» багато в чому спираються на веберівські поняття і теорії, також як і на його порівняльні історичні дослідження ролі права в розвитку капіталізму. Основним джерелом з веберівської соціології права є восьма глава, що має назву «Господарство і право», і ряд параграфів інших глав посмертно опублікованого твору «Господарство і суспільство» (1921 р.). Видані окремо за назвою «Макс Вебер про право в Господарстві і суспільстві», ці фрагменти склали том у 360 сторінок [1].